

KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ VƏ KİTABXANALARIN İNKİŞAFINDA ƏLYAZMA ABİDƏLƏRİNİN ROLU

Aytən İbrahim qızı Məmmədova

*AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu,
bibliograf*

*Səbail rayonu, İstiqlaliyyət küç.26
ayten.mammadova.82@bk.ru*

Açar sözlər: *əlyazma, kitab mədəniyyəti, kitabxana, Azərbaycan kitabşünaslığı*

Ключевые слова: *рукописи, книжной культуры, библиотек, азербайджанском книго-
ведении*

Keywords: *manuscript, book culture, library, Azerbaijani literary*

Xülasə: Təqdim etdiyimiz məqalədə Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin və kitabxanaların inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əlyazmaların rolu məsələsindən bəhs olunmuşdur. Azərbaycan əlyazma kitabı neçə-neçə əsrlərin arxasında ulu babalarımızın yaratmış olduğu mənəvi sərvəti özündə əks etdirməklə mədəniyyətimizi hədsiz zənginləşdirərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Hər bir xalqın qədimliyi, sivilizasiyalı dünyada tutduğu yer onun əsrlər boyu yaratmış olduğu mədəniyyətinin zənginliyi ilə dəyərləndirilir. Azərbaycan xalqının yaratdığı qiymətli tarixi-mədəni, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi irsin toplanıb saxlanması, bəşər mədəniyyətinin qazandığı nailiyyətlərin nəsil-dən-nəslə çatdırılmasında və cəmiyyətimizin intellektual-mənəvi potensialının artırılmasında kitablar əvəzsiz rol oynayır. Kitab mədəniyyəti milli-mədəni irsimizin ən zəngin və dəyərli səhifələrindəndir. Kitab daim gələcəyə istiqamətləndirir, keçmişdən və müasir dövrdən bəhs edərkən o gələcək nəsillərə ünvanlanmış ümumbəşəri biliklərin, dünyəvi təcrübələrin hissəciklərini özündə əks etdirir. Yazı nümunələri yaratmış bir sıra xalqlar öz mədəniyyətlərinin inkişafında əlyazma kitabçılığı mərhələsini keçmişlər. Tarixi prosesin özəllikləri ona gətirib çıxartmışdır ki, bu mərhələnin ömrü bəzi xalqlarda uzun, bəzilərdə isə qısa olmuşdur. Azərbaycan kitabşünaslığında əlyazma mərhələsinin xüsusi yeri var.

Резюме: В представленной нами статье говорится о роли рукописей, имеющих особое значение в развитии книжной культуры и библиотек в Азербайджане. Азербайджанская рукописная книга достигла наших дней, чрезвычайно обогатив нашу культуру, отражая духовное богатство, созданное на протяжении нескольких веков нашими предками. Древность каждого народа, его место в цивилизованном мире оцениваются богатством культуры, созданной им на протяжении веков. Книги сыграли неоценимую роль в сборе и сохранении ценного историко-культурного, литературно-художественного и научно-философского наследия, созданного азербайджанским народом, передаче поколениям достижений человеческой культуры и повышении интеллектуально-духовного потенциала нашего общества. Культура книги является одной из самых богатых и ценных страниц нашего национального культурного наследия. Книга постоянно ориентируется в будущее, рассказывая о прошлом и настоящем, она отражает частицы общечеловеческих знаний, мирового опыта, адресованные будущим поколениям. Ряд народов, создавших образцы письма, в развитии своей культуры перешли в рукописное книгоиздание. Особенности исторического процесса привели к тому, что срок жизни этого этапа у некоторых народов был длинным, а у других - коротким. В азербайджанском книговедении особое место занимает период рукописи.

Summary: In our article, we considered the role of manuscripts, which are of particular importance in the development of book culture and libraries in Azerbaijan. The Azerbaijan manuscript has reached our days, embodying the spiritual wealth created over many centuries by our great-grandfathers.

hers, and enriching our culture to the limit. The antiquity of each nation, the place it occupies in the civilized world, is valued by the richness of its culture, which it has created over the centuries. Books have played an invaluable role in collecting and preserving the valuable historical-cultural, literary-artistic and scientific-philosophical heritage created by the Azerbaijani people, transmitting from generation to generation the achievements of human culture and increasing the intellectual and spiritual potential of our society. The book culture is one of the richest and most valuable pages of our national cultural heritage. The book constantly points to the future, it reflects the fragments of universal human knowledge, worldly experience, addressed to those future generations when it comes to the past and the present. A number of peoples who created examples of writing passed the stage of handwritten book printing in the development of their culture. The peculiarities of the historical process led to the fact that the duration of this stage of life in some peoples was long, and in others - short. The handwritten stage occupies a special place in Azerbaijani literature.

Bəşər tarixində mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişaf tarixi yazı və onunla birlikdə əlyazma kitabının yaranması ilə sıx surətdə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlmiş yazı və əlyazma kitabı elmin, maarifin yayılmasına və insan zəkasının inkişafına əsaslı təkan vermiş başlıca qüvvə olmuşdur. Hər bir xalqın orta yüzilliklərdə yaratmış olduğu maddi-mədəniyyət abidələri arasında əlyazma kitabı ən şərəfli yerlərdən birini tutur.

Əsrlər boyu insan zəkasının məhsulu kimi meydana gəlmiş və XX yüzilliyədək böyük inkişaf mərhələləri keçmiş əlyazma kitabları bəşəriyyətin böyük tarixi yolundan, əcdadlarımızın təcrübələrindən söz açaraq, bu günkü nəsilləri düşündürür və gələcəyə istiqamətləndirir. Hələ orta əsrlərdə Şərqi görkəmli mütəfəkkirləri mədəni tərəqqidə yazılı abidələrin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər [6].

Hər bir xalqın işıqlı zəkalarının yaratmış olduğu mənəvi irs insan cəmiyyətinin arzu və istəklərini, fikir və düşüncələrini, eləcə də insanın, onu əhatə edən təbiətin sirlərini öyrənməyə və dərk etməyə doğru yönəldilmiş axtarışlarını və kəşflərini əks etdirən zehni sərvətdir. Bu sərvət yüzilliklər boyu damla-damla toplanaraq bir ümmana-mənəvi sərvət ümmanına çevrilmişdir. Mənəvi irsin mövzusu insan və onu əhatə edən həyat və təbiətlə bağlıdır. Bu bağlılıqla əlaqədər, istər ölkəmizin həddləri daxilində, istərsə də onun xaricində Azərbaycan xalqının tarixi simaları tərəfindən yaradılmış zəngin mənəvi irs ümumdünya mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mənəvi sərvətlər xəzinəsində xüsusi yerlərdən biri kitaba məxsusdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev kitab, kitabxana haqqında belə demişdir: “Kitab nəşri hər ölkənin, hər xalqın mədəniyyətində, ümumiyyətlə, mənəvi, ictimai həyatında çox görkəmli yer tutur. Hər birimiz ilk növbədə ancaq kitab vasitəsilə təhsil almış, elmlərə yiyələnmiş, həyatda yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə hazırlaşmışıq. Ona görə də hər birimiz kitablara borcluyuq. Həm kitabları yazıb yaratmaq, həm də onları nəşr etmək əsas vəzifələrimizdən biridir. Bunun üçün mümkün olan bütün tədbirləri görməliyik”.

Şərqi müsəlman ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda əlyazma kitabı ayrı-ayrı sənət sahiblərinin, daha doğrusu kitab nəşri başlananadək uzun yüzilliklər boyu nəşriyyat rolunu oynamış katib, xəttat, rəssam və cildçilərin böyük və gərgin əməyi sayəsində yaradılmışdır. Orta yüzilliklərdə həmin sənət sahibləri hökmdarların himayədarlığı ilə yaradılmış ayrı-ayrı saray kitabxanalarında, mədrəsələrdə, məscidlərdə və evlərdə, eləcə də xüsusi kitabxanalarda fəaliyyət göstərmişlər. Beləliklə, Azərbaycan əlyazma kitabı ən qədim dövrlərdən başlayaraq XX yüzilliyə qədər uzun və keşməkeşli bir yol keçmişdir. Əlyazma kitablarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar kitabxanalar və kitab satışı üzrə dükanlar da meydana gəlirdi. Katiblərin sayının və kitaba tələbatın artması ilə kitab satışı üzrə dükanlar çoxalırdı. Şəhərlərin müəyyən küçələrində və bazarlarında kitab satışı təşkil edildiyi kimi, həmin yerlərdə katiblərin, xəttatların, rəssamların və cildçilərin emalatxanaları da fəaliyyət göstərmişdir.

Yaxın və Orta Şərqdə dövrünün hökmdarları və zənginləri öz saraylarında rəssamlıq və xəttatlıq məktəbləri, emalatxanalar və zəngin kitabxanalar yaratmaqla şairləri və alimləri, katibləri, xəttatları və başqa mədəniyyət xadimlərini saraya dəvət edərək, onlara hamilik göstərməklə elmin müxtəlif sahələrinə dair bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə və s. əsərlərin yazılmasını və köçürülməsini sifariş etməklə elmi, kitab mədəniyyətinin və incəsənətin inkişafına böyük təsir göstərmişlər.

Orta əsrlərdə əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində böyük şöhrət tapmış Təbriz, Marağa, İstanbul. Ərdəbil, Bağdad, Şiraz, Səmərqənd və başqa şəhərlərdəki xəttatlıq və miniatür məktəblərində Şərq, o cümlədən Azərbaycan kitab mədəniyyətinin ən nadir inciləri yaradılmışdı. Həmin əlyazma inciləri demək olar ki, dünyanın bütün qitələrinə yayılmışdır. Azərbaycan əlyazma kitabı da yalnız coğrafi ərazidə məhdudlaşaraq qalmamış, dünyanın London, Paris, Drezden, Vatikan, Moskva, Dərbənd, İstanbul, Tehran və onlarla başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxana və muzeylərində eləcə də şəxsi kolleksiyalarda özünə şərəfli yer tutmuşdur. Bu dövrlərdə başqa Şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan mədəniyyətində yeni bir dirçəliş və çiçəklənmə dövrü başlamışdır. Belə ki, Təbriz, Marağa, Şamaxı, Qəzvin, Şəki, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Bakı və başqa mərkəzi şəhərlərdə yeni-yeni elm və mədəniyyət ocaqları meydana gəlir, onlarla da birlikdə əlyazma kitab sənətinin inkişafına xüsusi şərait yaradılırdı. Azərbaycanın göstərilən mədəniyyət mərkəzlərində kitabçılıq işinin inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı mədrəsələrdə, məscidlərdə kitabçılıq işi inkişaf etdirilərək, kitabxanalar və kitab kolleksiyaları yaradılmağa başladı. Şamaxıda inşa edilən məktəb və mədrəsələr, saray kitabçaları, ədibləri və şairləri əlyazma kitab sənətinin tərəqqisinə böyük təsir göstərmişlər. Şəhərdə yaradılmış “Dər əl-ədəb” adlı akademiya elmin və mədəniyyətin, o cümlədən kitabxanaçılıq işinin inkişafında həlledici rol oynamışdır. Bu akademiyanın nəzdində böyük kitabxana yaradılmış, orada görkəmli alimlər və mədəniyyət xadimləri yetişmişlər [8,s.73].

Məxəzlərin verdiyi bilgilərə görə Şamaxı şəhərində yaradılmış ən zəngin kitabxanalardan biri də Xaqani Şirvaninin əmisi dövrün məşhur təbibisi və filosofu Kəfəddin Ömər Osman oğluna mənsub olmuşdur[2].

Şamaxının ən zəngin kitab xəzinələrindən biri də XVI yüzillikdə Buqurt qalasında yaradılmış kitabxana olmuşdur. Bu kitabxanada uzun bir dövr ərzində Şamaxıda və Azərbaycanın başqa mədəniyyət mərkəzlərində yaradılmış ən nadir və nəfis əlyazmaları toplanılmışdır [3]. Şamaxıda yaradılmış göstərilən zəngin kitab xəzinələri zaman-zaman dövrün təbii fəlakətləri, yadelli işğalçıların hücumları və XX yüzilliyin əvvəllərində milli düşmənlərimiz tərəfindən şəhərdə törədilən qırğınlar zamanı məhv edilmişdir.

Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərində də belə əlyazma kitab xəzinələri az olmamışdır. Burada da yüzilliklər boyu zəngin kitab mədəniyyəti və onunla birlikdə böyüklü-kiçikli çoxlu kitab xəzinələri və ayrı-ayrı kolleksiyalar yaradılmışdır. Gəncənin ən varlı və möhtəşəm kitabxanası Atabəylərin saray kitabxanası idi [6, s.34].

XIII əsrdə Marağada yaradılan ən böyük elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri də Marağa rəsədxanası olmuşdur. Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi altında Marağa şəhərinin qərb tərəfindəki bir təpənin üzərində 1259-cu ildə rəsədxananın tikintisinə başlanmış və başa çatdırıldıqdan sonra onun nəzdində zəngin bir kitabxana yaradılmışdır. Nəsirəddin Tusinin yaratdığı həmin kitabxananın zənginləşdirilməsi üçün Bağdad, Hələb, Dəməşq və başqa şəhərlərə, eləcə də Misir və digər ölkələrə rəsədxana üçün kitab alıb gətirmək məqsədilə adamlar göndərilmişdir. Nəsirəddin Tusinin özü də Xorasan və İraqa etdiyi səfərlər zamanı oradan çoxlu əlyazma kitabları və astronomiyaya dair alətlər alaraq , Marağa rəsədxanasına gətirmişdir.

XV yüzilliyədək Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu zəngin və bədii irs XVI yüzillikdə , o vaxtadək görünməmiş dərəcədə inkişaf edərək özünün ən ali zirvəsinə yüksəlmişdir. Mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq yalnız Yaxın və Orta Şərqdə yox , bütün dün-

yada böyük şöhrət tapmış Təbriz miniatür rəssamlıq məktəbi yaradılmışdır. Bununla birlikdə isə Azərbaycan əlyazma kitabı sürətlə inkişaf etməyə başlamış və kitab mədəniyyətimizin ən parlaq inciləri yaradılmışdır. Səfəvilərin saray kitabxanası Azərbaycan əlyazma kitab mədəniyyətinin ən zəngin və ən qiymətli xəzinələrindən biri olmuşdur.

Təbrizdə yaradılmış kitabxanalardan biri də XVII əsrin ikinci yarısında dövlət xadimi, Təbrizin bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyad oğluna məxsus olmuşdur. Dövrünün qabaqcıl ziyalıları olmuş Uğurlu bəy yaratmış olduğu zəngin kitabxanada Şərqi elm və mədəniyyət xadimləri əsərlərinin dəyərli əlyazmalarını toplamışdır [6].

Yadellilər tərəfindən dağıdılmış kitab xəzinələrindən biri də Axalsixidə yerləşən “Əhmədiyyə” kitabxanası olmuşdur. Kitabxana yeddi xəzinədən ibarət olub, əsasən elmi əsərləri və tədris prosesində istifadə etmək üçün orta yüzilliklərdə tərtib edilmiş dərslikləri əhatə etmişdir [6, s.42].

Rus çarizminin böyük məqəllərinə baxmayaraq XIX əsrin sonlarında bir sıra Azərbaycan ziyalıların böyük səyi nəticəsində ayrı-ayrı şəhərlərdə ümumi kitabxana və qiraətxanalar açılmağa başlamışdır. Belə qiraətxanalardan birincisi 1894-cü ildə N.Nərimanov tərəfindən Bakıda açılmışdır. Bu qiraətxana Azərbaycanda kitabxanaçılığın inkişafına böyük təsir göstərmiş və ondan sonra bir-birinin ardınca Quba, Nuxa, Şuşa ümumi kitabxanaları yaradılmışdır [6, s.50]. Bu qiraətxanalar içərisində 1895-ci ildə Qubada açılmış ümumi kitabxana da xüsusilə fərqlənmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata əsasən dövrünün görkəmli maarifçisi Mirzə, Məhəmmədəli Qasımovun təşəbbüsü ilə yaradılmış bu Qiraətxana Azərbaycan və başqa Şərqi xalqları klassiklərinin əlyazmaları və qədim çap kitabları, eləcə də rus və Şərqi dillərində nəşr olunan dövrü mətbuatla ildən ilə zənginləşdirilərək, böyük xəzinəyə çevrilmişdir [1]. XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın başqa mədəni sərvət xəzinələri kimi bu kitabxananın da başının üstünü qara buludlar almış və erməni daşnaklarının vəhşiliyi nəticəsində məhv edilmişdir.

Göründüyü kimi Azərbaycan əlyazma kitab mədəniyyəti ən qədim dövrlərdən başlayaraq, XX yüzilliyədək müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Azərbaycan əlyazma kitabı islam dininin meydana gəlməsi və qüdrətli Ərəb Xilafətinin yaranmasınadək öz dövrünə görə yüksək tərəqqi tapmışdır. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan xalqının işıqlı zəkaları istər ümumi ərəb-islam mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında, istərsə də əlyazma kitab mədəniyyətinin tərəqqisində böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. *Əhmədov T.* Nəriman Nərimanov. Bakı: Nurlan, 2020. - 582 s.
2. *Xaqani Şirvani.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004. - 672 s.
3. Qafar Kəndli Hersçi. Xaqani Şirvani. Bakı: Elm, 1988, 90 s.
4. *Qəhrəmanov C.* Azərbaycan əlyazma kitabının tarixindən. Əlyazmalar xəzinəsində. VIII c. Bakı: Elm, 1973.
5. *Musayeva A.* Əlyazma kitabı və XV-XVII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış problemləri (tekstoloji-filoloji tədqiqat). Bakı: Nurlan, 2002. - 340 s.
6. *Şərifov K.* Mətnşünaslıq. Bakı: Tural-Ə Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001. - 252 s.